

Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti

JAN KELLER*

Masarykova univerzita, Brno

Nationalism as an unintended consequence of the democratization of society

Abstract: The author tries to analyze the circumstances which connect the movement of nationalism with the process of the democratization of society. He considers nationalism to be the reverse side of democracy, and not mentioned in common advertisements for democracy. Nationalism enables the joining of the democratic ideology of equality with the (typically estate) privileged position of the whole nation as against other nations. The author distinguishes three types of nationalism: classical nationalism, the nationalism of marginal groups, and the nationalism of developing countries. He says that all three types are represented in the present-day nationalism in Central and Eastern Europe. Nationalism has been and still remains a mixture of the messianism of the folk strata and cold calculation from the side of power élites. The irrational character of nationalist movements does not prevent in the least their absolutely rational misuse.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 38-48)

"Občan je vždy více vázán
na svou vlast než poddaný,
neboť každý má raději svůj majetek
nežli majetek svého pána".

Voltaire (1752)

Dnes není nutno zvlášť zdůvodňovat aktuálnost problematiky nacionalismu. Z hlediska sociologie je spíše na místě zamyslet se nad tím, proč tato disciplína věnovala otázce nacionalismu tak málo pozornosti, i když se od samého počátku rozvíjí v situaci, která je atmosférou nacionalismu výrazně poznamenána. Přesto klasická sociologie od Comta až po Parsonse o nacionalismu nápadně mlčí. Možná proto, že nacionalismus je vlastně určitou karikaturou toho, co sociologie od svého počátku hledá - karikaturou znovunalezené celospolečenské integrity, která je neméně pevná a dokonce snad i odolnější, než byly vazby, jež stmelovaly společnosti tradiční.

Nacionalismus dokáže vše, co Comte vkládal do představy pozitivního náboženství, a přitom není žádnou vědou. Nacionalismus dokáže skvěle suplovat Durkheimovu organickou solidaritu a přitom mu nevádí jakkoliv rozbujelá forma dělby práce. Nacionalismus vykazuje všechny znaky obrozujícího charismatického panství a nepotřebuje k tomu ani charismatického vůdce. Konečně hodnoty nacionalismu spolehlivě plní všechny sociálně integrující funkce Parsonsova "systému kultury" a

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu Doc. PhDr. Jan Keller, CSc., katedra sociologie a sociální práce filozofické fakulty Masarykovy univerzity Brno, Arne Nováka 1, 602 00 Brno.

přítom kupodivu dokáží posilovat agresivitu a nekulturní pudovost lidského jednání.

Sociologie je vědou o tom, jak je možný sociální řád. Nacionalismus je svědectvím o tom, jaké podoby může sociální řád nabýt, byť byl po všech stránkách dokonale integrován.

Jeden, nebo více nacionalismů?

Nacionalismus budeme definovat jako masové hnutí, které směřuje loajalitu vůči národu a jeho státu, ať již existujícímu, či teprve požadovanému. Toto vymezení klade důraz na dvě skutečnosti:

1. Nacionalismus nelze ztotožňovat s jakýmkoliv projevem oddanosti vůči vlasti. Takové projevy jsou v historii poměrně časté, pokud se však omezují na gesta vzdělců, politiků či umělců a zůstávají bez hromadné odezvy, není účelné řadit je do kategorie nacionalismu.
2. Nacionalismus jako hnutí je svázán se zcela určitým typem státu, s takzvaným moderním státem, jehož počátky lze v Evropě sledovat s určitou námahou již od dvanáctého či třináctého století, zcela bezpečně pak od století šestnáctého.

Počátky nacionalismu, jenž splňuje uvedené znaky, bývají kladeny do druhé poloviny 18. století, výjimečně již do poloviny 17. století [Kohn 1951].

I když různé typy nacionalismu mají jisté společné rysy, považujeme za užitečné rozlišit tři jeho formy, které se rozvinuly v odlišných historických, politických, sociálních a kulturních souvislostech. V tomto smyslu lze vydělit následující typy:

- a) Klasický nacionalismus, jenž propuká ve druhé polovině 18. století ve Spojených státech a ve Francii a šíří se v průběhu následujícího století do zemí střední a východní Evropy právě tak jako do Latinské Ameriky a do některých zemí Asie. Klasický nacionalismus je spojen s emancipací třetího stavu, který se přihlašuje o podíl na moci, jenž by odpovídal jeho ekonomickým zdrojům a sociálnímu významu. Do počátku našeho století se rozšiřuje i do nižších vrstev postižených společnostmi.
- b) Nacionalismus okrajových menšin sílí v Evropě a v Kanadě zejména od šedesátých let našeho století. Projevuje se zvláště silně ve Francii (Korsika, Bretaň, jihozápadní Francie aj.) a Španělsku (Baskicko, Katalánie, Galicie aj.), ale také v Anglii (Cornwall, Man, Shetlandy a Orkneje), Holandsku (Frísko), Itálii (Sicílie) a jinde. K jeho zvláštnostem patří to, že se rozvíjí zpravidla v demokratických zemích a jeho nároky kolísají od volání po větší kulturní autonomii až po požadavek státní suverenity.
- c) Nacionalismus v zemích třetího světa vyrůstá často z boje proti kolonialismu, neredukuje se však na něj. Na rozdíl od obou předchozích typů vychází především shora, je formou oficiální státní ideologie, která se snaží mobilizovat masy a překonat jejich sociální a kulturní roztržistěnost.

Klasický nacionalismus

Je bezprostředním důsledkem centralizace státní moci a zprostředkovaným důsledkem rozvoje svobodného trhu.

Politika dynastických států od konce raného středověku více či méně systematicky vyřazuje postupně všechny alternativní objekty loajality. V průběhu řady století se tak na jedné straně oslabuje loajalita vůči městu, vrchnosti, obci či provincii, na straně druhé se omezuje univerzální loajalita pěstovaná katolickou církví. Suverénní stát si vynucuje respekt jak na úkor univerzálních církevních institucí, tak na úkor místních a osobních vazeb. Rozměry absolutistických států vytvářejí základní měřítko pro rozvoj pozdějšího nacionalismu v zemích západní Evropy. Jedná se o poměrně komplikovaný proces: od 15. do 17. století se věrnost vůči bohu nejprve zesvětšuje do podoby věrnosti ke státu, aby se pak v podobě nacionalistické věrnosti národu stala zase posvátnou. Absolutističtí panovníci jsou tedy nikoli snad duchovními otci, avšak nesporně mocenskými otci nacionalismu. Pozdější nacionalistická hnutí se orientují na obrysy mocenských útvarů, které tito vládcí (se zcela jinými záměry) v části Evropy ustavili, naplňují je však novými symboly. Právě v podmínkách absolutismu se ovšem zformovalo přesvědčení, že instituce státu je spolehlivým garantem ekonomické prosperity i kulturní svébytnosti. Tento formální předpoklad nacionalismus přejal a naplnil vlastním obsahem. Tímto obsahem je vláda lidu, oddanost demokracii v národním provedení.

Rozvoj moderní demokracie je sociálním doprovodem rozvoje trhu. Tržní ekonomika vyžaduje zrušení všech mimoekonomických forem závislosti, neboť ty by bránily volné konkurenci a kalkulaci nákladů a zisku. Člověk musí být učiněn naprosto svobodným, má-li mít možnost sám sebe prodávat za co nejvýhodnější cenu. Tato svoboda však zároveň společnost atomizuje, neboť ruší tradiční vazby. I když tyto vazby osobní závislosti není třeba idealizovat, jejich zrušením pronikavě stoupá riziko anomie. Svoboda a rovnost nejsou kvality, které by samy o sobě sociálně integrovaly. Racionalistický liberalismus předpokládá, že úlohu integrujícího činitele bezesbytku zabezpečí právě trh. Pokud má liberalismus pravdu, pak je vznik nacionalismu prostě nevysvětlitelný. To, že se nacionalismus rozmáhá nejprve ve společnostech přecházejících k tržnímu hospodářství a později ve společnostech, které přejaly hodnoty trhu, i když samotnou instituci dosud efektivně nerozvinuly, nasvědčuje tomu, že pro členy těchto společností nepředstavuje samotný tržní mechanismus uspokojivou formu participace na pospolitém životě. Potřebují ji vyjádřit afektivně uspokojivějším způsobem.

Jinými slovy: mechanismus trhu rozbíjí tradiční formy závislosti, osvobozuje v tomto smyslu člověka, nedokáže ho však zpětně dostatečně integrovat do širšího celku, z něhož byl vytržen. Nedokáže překonat jeho úzkosti, uspokojit potřebu participace, potřebu překročení a přetrvání sebe sama ani potřebu oddanosti a náležitosti. Hodnoty trhu pouze zvyšují aktuálnost všech těchto potřeb tím, že jsou rušeny poměry, za nichž mohly být (jakkoli neuspokojivě) realizovány. Nové potřeby, které trh vytváří (konzumní potřeby), nedokáže zřejmě zmíněné hodnoty nahradit.

Za rozvoj nacionalismu, tedy neomezené oddanosti národnímu státu či jeho ideji, nemůže tedy jednotlivě ani trh, ani instituce moderního státu. Nacionalismus vznikl ze zkřížení mocenských struktur ustavených péčí absolutních monarchů a ambicí živých ideologickými předpoklady i sociálními důsledky fungování svobodného trhu.

Klasický nacionalismus vzniká v důsledku přesunutí nejvyšší loajality obyvatelstva na stát a tento přesun je možný teprve tehdy, když lid (národ) nahradí na trůně panovníka (či jeho mocenský ekvivalent). Logicky tedy nacionalismus sestává ze dvou kroků: (1) Stát se musí stát institucí, na jejíž úrovni se řeší všechny základní problémy přežití, musí dojít k etatizaci společnosti. (2) Lid musí nabýt dojmu, že tuto instituci může postavit do svých služeb, musí dojít k demokratizaci společnosti. Bez splnění některé z těchto podmínek nacionalismus nevzniká, tam, kde jsou splněny obě, nacionalismus se rozvíjí.

Stát se stává univerzálním nástrojem řešení zásadních problémů v souvislosti se svými zásahy do výroby i obchodu, se svým monopolem na výkon práva, na vzdělávání, na rozvoj dopravy a komunikací, na rozvoj vědy a techniky atd. Všechny tyto podmínky jsou v různých zemích západní Evropy naplňovány zejména od 17. století, v 19. století ("století liberalismu") jsou, zdá se nezvratně, upevněny.

Demokratizace těchto států neznamenala jejich zásadnější decentralizaci. Znamenala pouze to, že stále širší vrstvy obyvatel se mohou podílet na volbě těch, kdo budou napříště z centra vykonávat roli panovníka. Z čistě technických i mezinárodně politických důvodů již po dvě stě let platí, že jiné řešení zatím není možné. Nicméně i tato problematická forma demokratizace dokázala, že se lid se svým národním státem dalekosáhle identifikoval.

Tento "lid" není sociálně anonymní. V 18. století a dlouho do století následujícího se kryje s vrstvou majetných neurozených. Jsou to lidé silně frustrovaní tím, že jejich schopnostem (prokazatelně testovatelným podnikatelskými výsledky) neodpovídá reálný vliv na rozhodování státu. Vlastenec je v tomto prostředí v 18. století definován jako občan, který spolurozhoduje o veřejných záležitostech své země. Měšťanstvo se ovšem nikdy v historii neobešlo bez státu, chtělo-li prosperovat. Jakmile se majetní revolučně zmocnili státu, příslib jejich zisků se znásobil. Patrně zde je nutno hledat základ optimismu ideje pokroku.

Nacionalismus je nakažlivý. Postupně stále širší vrstvy hledají náhradu za upadlé a opuštěné loajality. Po pádu starých (jakkoli podezřelých) jistot jsou hledány nové autority, nové objekty víry a nová oblast bezpečí. Národ a jeho stát je po všech stránkách ideálním objektem. Kontinuita národa umožňuje alespoň částečně zatlačit úzkosti spojené s omezeností lidské existence, demokratický stát uspokojuje potřebu participace, národní stát potřebu oddanosti a náležení. To vše je navíc opřeno o zcela pragmatické skutečnosti. Stát se stal již dříve schopen v principu uspokojovat požadavky nejrozličnějších vrstev. O národním státu mohou všichni členové národa předpokládat, že je to přímo jeho povinností. Také nemajetní se lehce stávají nacionalisty, jakmile dostali od "svého státu" první důkazy jeho sociální odpovědnosti. Nacionalismus není tedy jen hledáním afektivní loajality či jen chladnou obhajobou ziskných zájmů. Je to kombinace obojího. Lidé se svými strachy a

nadějemi spatřují stále oprávněněji právě v národním státě vhodný nástroj k jejich řešení.

Stát je schopen zmírňovat konflikty různých vrstev a tříd, méně je však schopen zmírňovat konflikty různých národností žijících na jeho území. Národní stát je účinným nástrojem redukce anomie uvnitř národně homogenní společnosti. Vnitřní anomii redukuje tím, že ji transformuje do anomie ve vztazích mezi národy a státy. To je jeden z důvodů, proč je nacionalismus nakažlivý nejen dovnitř společnosti, ale také navenek. Šíří se od konce 18. století lavinovitě, neboť národy, které svůj vlastní stát zatím nemají, nechtějí riskovat podřízenost státu národnostně cizímu.

Jakmile byl v tržně rozvinutých zemích (Anglie, Francie, USA) nacionalismus jednou iniciován, šíří se od počátku 19. století do hospodářsky zaostalejších oblastí (Německo, Španělsko, Itálie aj.), a to zčásti jako obranná reakce vůči ambicím národně a státně již konsolidovaných sousedů, zčásti jako nápodoba jejich vzoru, zčásti jako obvyklý sociálně korigující doprovod pronikající ideologie i praktik svobodného trhu. Tentýž mechanismus působí později v zemích střední a jihovýchodní Evropy, dnes se tyto motivy v jiném dobovém kontextu reprodukuje v měřítku celé východní Evropy.

Zásadní otázkou zůstává, proč potřeba loajality zintenzívněná pádem starých autorit nalezla stůj nejvyšší objekt právě v národu. Vysvětlení pomocí společné kultury, společných tradic či společného jazyka nejsou zcela přesvědčivá. Lidé hovořící stejným jazykem, spjatí stejnou kulturou a často tisíciletou společnou minulostí žili vedle sebe v rámci nejrůznějších civilizací, aniž se stali nacionalisty. Žili totiž ve společnostech, které nebyly demokratické. Nacionalismus je poutem, které dokáže stmelit lidi poté, co se jim dostalo (byť v náznaku) příslibu svobody a rovnosti, které bohužel samy neintegrují.

Nacionalismus spojuje ideu rovnosti s potřebou privilegovanosti. Příslušníci třetího stavu a tím spíše i ještě nižší vrstvy jsou v přednárodních státech znevýhodnění oproti těm, jejichž pozice je zaručena již narozením. Požadavek rovnosti vznesený třetím stavem znamenal pouze negativní vyrovnání se těmto vrstvám. Nacionalismus však umožňuje vyrovnat se těm, kdo jsou privilegováni, stejným způsobem, tedy rodově, a přitom podržet ideu rovnosti.

Nacionalismus je oddanost ideji celku sobě rovných, kteří se stávají sobě rovnými již svým narozením. Je to pokus vnímat celý národ jako jediný privilegovaný stav. Být členem národa je typicky stavovské právo, právo nabyté automaticky faktem zrození. Proto musí být nacionalismus ze své povahy povýšenecký proti druhým národům, neboť privilegizace je možná jedině v kontrastu s diskriminací druhých a v rámci vlastního národa prodchnutého hodnotou rovnosti nelze tuto operaci již provést, aniž by byl zpochybněn základ ideologie trhu. Tím se zároveň vysvětluje, proč je nacionalismus tak ochotně přijímán nejnižšími vrstvami, pro které musí být tržní rovnost silně problematická, avšak stavovská rovnost národní zcela reálná. Nacionalismus, i když je původně plodem ideologie trhu, se snadno stává přirozenou reakcí těch, kdo jsou z výhod trhu vyloučeni, ať již se jedná o jedince, sociální skupiny či celé národy. Ideologie trhu prudce zvyšuje ambice (neomezené

šance, naprostá svoboda). U jednotlivců i národů, jejichž ambice nebudou naplněny, dojde k rozvoji nacionalismu jako náhražkové ideologie privilegované rovnosti.

Nacionalismus marginálních

Demokracie není vládou lidu, nýbrž přinejlepším vládou zástupců většiny z těch, kdo se k otázkám vlády ve volbách vyslovili. Tato situace je problematická pro všechny menšiny včetně etnických. Jedním z řešení, k nimž etnické skupiny v podmínkách demokratických společností sahají, aby prosadily svoji menšinovou vůli, je separatismus. Nacionalismus etnických menšin sílí nepřetržitě v posledních třech desetiletích, přesto dodnes mnohé překvapuje. Snaha menšin o autonomii ekonomickou, kulturní i politickou bývá v centru považována za pouhý folklórní rozmar. Navíc bývá nepochopitelná zpravidla levicová orientace těchto hnutí.

Nacionalismus tohoto typu je vysvětlován podobně jako konflikty ohrožující moderní manželství - zvýšeným a neuspokojeným očekáváním [Smith 1979]. Střetávají se zde dvě protikladné tendence, které neuspokojenost očekávání podmiňují. Na jedné straně uvedl všeobecný rozvoj nejrůznějších forem komunikace i nejvzdálenější regiony do kontaktu s kulturními hodnotami centra. Vzrostla úroveň standardních očekávání ohledně participace na kultuře i na moci. Také na dřívější periférii se rozšířila představa ovládající demokratické centrum, a sice, že je možno řídit vlastní osudy vlastními silami. Zároveň se však staly z dřívějších impérií (Anglie, Francie, Španělsko aj.) druhořadé státy, které již nemohou uspokojovat ctižádost úředníků z periferie tím, že jim zabezpečí atraktivní pozice ve správě kolonií. Zatímco počet lidí s příslušným vzděláním dále roste, oblast, ve které se jejich talent a ambice mohou uplatnit, se zmenšila. Nepoměr mezi ambicemi (a často i schopnostmi) a reálnými možnostmi těchto lidí dnes v lecčems připomíná situaci nedoceneného třetího stavu kolem poloviny 18. století. Jen nyní jsou z centra blokováni vládou zástupců lidu namísto panovníkem. Také jejich reakce je podobná. Mají snahu vytvořit ze svých marginálních území nový demokratický stát, při jehož správě by se mohli plnohodnotně realizovat.

Nacionalismus těchto skupin lze stěží integrovat do politiky tradičními parlamentními prostředky. Soupeření pravice a levice je pro ně vzhledem k jejich požadavkům a možnostem nezajímavé, neboť probíhá podle pravidel hry, která je znevýhodňuje. Na rozdíl od pravice či levice nemohou tyto přirozené minority nikdy doufat, že získají na svoji stranu většinu. Jestliže jsou přesto zaměřeny spíše levicově, vedou je k tomu více okolnosti jejich marginality než čistě sociální situace. K výraznějšímu ekonomickému kolektivismu a k sympatiím vůči plánování je přivádí nutnost mobilizovat maximum ze svých lehce přehlédnutelných zdrojů. Jejich postoj k trhu je ambivalentní. I když žijí v zemích s vyspělou tržní ekonomikou, zjišťují, že tato instituce sama jejich problémy nevyřeší, neintegruje spolehlivě dílčí zájmy s obecnými, jak tvrdí její ideologové. Navíc vědí, že otevřená liberální politika bývá pro slabšího vždy sebevražedná.

Nacionalismus rozvojových zemí

V zemích třetího světa, především v mnoha zemích současné Afriky, se nacionalismus profiluje nikoli jako hnutí vedené zdola, nýbrž jako oficiální politika státní

moci [Smith 1972]. Nacionalismus, jehož mobilizující potenciál je znám již dvě stě let, zde má sloužit k překonávání četných problémů, s nimiž jsou tyto nové státy konfrontovány. Zatímco "lid" u obou předchozích typů vytvářel či alespoň požadoval svůj vlastní stát, v tomto případě chce stát vytvořit svůj vlastní lid namísto kulturně a etnicky silně roztržštěné směsi obyvatelstva. Zároveň je tento druh nacionalismu pokusem o výraznou motivaci populace v krajně obtížné historické situaci. Jedná se vesměs o země, které uskutečňují přechod od tradiční k moderní společnosti. Modernizace je pro ně neméně bolestná než pro země Evropy přede dvěma staletími.

Právě tato situace vedla některé sociology (Davis, Smelser, Eisenstadt) k zobecnění, podle něhož každý nacionalismus vzniká jako doprovodná ideologie procesu modernizace. Nacionalismus poskytuje účinnou formu světské motivace v etapě bolestných proměn spojených s industrializací a všemi doprovodnými procesy. Toto politické náboženství líčí obyvatelstvu industrializaci jako nezbytný prostředek k dosažení hlavního cíle - národní síly a prestiže. Všechny oběti mají být v konečném účtování tímto cílem bohatě vyváženy. Čím jsou obtíže modernizace silnější, tím intenzivnější nacionalismus vzniká. Národní stát je chápán jako nejvyšší morální autorita schopná regenerovat celou společnost, dodat jí novou úctu v očích celého světa. Je vyvinuta nová mytologie, podle níž právě národní stát je povolán k tomu, aby uskutečnil znovuzrození očištěného národa, aby obnovil éru Zlatého věku, jež byla násilně přerušena cizími utlačovateli. Obrozený národ je uveden do stavu původní nevinnosti, zatímco jakákoli opozice vůči státu - obroditeli se stává politickým hříchem.

Postoj nacionalistů v zemích třetího světa k trhu je opatrný a nedůvěřivý. Na rozdíl od Adama Smitha z vlastní zkušenosti vědí, že "bohatství národů" může docela dobře znamenat chudobu jiných národů.

Totalitní demokracie

Nacionalismus je hnutím těch, kteří se dožadují vlivu na řízení svých záležitostí a svých vlastních osudů a přitom procházejí krizí identity. Odmítají se již definovat tak jako v době, kdy mohli být považováni za nesvobodné. Nová svoboda jim však otázku sebezařazení příliš neulehčuje. Ve všech zmíněných typech nacionalismu platí, že poté, co zmizela pouta nesvobody, hledá se pouto, které by vyjadřovalo novou suverenitu. Taková suverenita není prezentována jako něco zcela nového, je naopak považována za něco, co zde již kdysi dávno bylo a nyní je pouze po právu obnoveno. Tento mýtus má řadu variant od teorie společenské smlouvy přes koncepci ducha národa až po současné konstrukce dnešních vůdců rozvojových zemí. Ve všech případech se tvrdí, že lid či národ se pouze vrací k výchozímu bodu svých dějin, kdy mohl zcela svobodně sám o sobě rozhodovat.

Národ, jehož svoboda je nejvyšší hodnotou, se stává jediným arbitrem morálky. Raison d'État absolutistických vládů je doplněn a umocněn pomocí Raison de la Nation: co prospívá národu, je správné. Nespravedlivá privilegia minulosti jsou odstraněna prostě tím, že jsou přenesena na národ jako celek. Celý národ je tak osvobozen a zároveň podřízen čemukoliv, co lze zdůvodnit jeho prospěchem. Situace je analogická poměrům uvnitř antické polis, jejíž demokracie stála na zcela

bezpodmínečném podřízení všech blahu celku. Spojovacím článkem je zde občan Rousseaua, který je svobodný právě v té míře, v jaké ani nedokáže chtít nic jiného, než co chtějí jeho spoluobčané [Talmon 1966]. Snadno pak vzniká dojem, že diktatura v zájmu národa je diktaturou v zájmu všech, tedy nejvyšším výrazem skutečné svobody všech. Jakákoliv národní vlažnost je naopak vlastně nepřímou výzvou agresivitě okolních národů, a tedy zcela nezodpovědným ohrožením vlastní nezávislosti a svobody.

Tento argument, který je díky paradoxnímu mechanismu sebenaplňujícího se proroctví částečně racionální, se prolíná s prvky zcela iracionálními. Pravidelně totiž dochází k tomu, že lid v okamžiku, kdy si přisvojuje suverenitu králů, osvojuje si zároveň mysticismus náboženské víry. Ten pak vystupuje navenek v podobě mesianismu vyvoleného národa, směrem dovnitř mívá podobu nově ustavovaného kultovního společenství [Mathiez 1977]. Angličtí puritáni 17. století, francouzští revolucionáři 18. století a němečtí vlastenci století následujících vykazují četné podobné rysy s nejstaršími formami mesianismu. Ve všech případech je zároveň přítomen citelný demokratický prvek.

I když nová víra nedokáže angažovat nadpřirozené síly, vykazuje jinak řadu znaků tradičních náboženství: skrze národ zajišťuje věřícím příslib nesmrtelnosti, spolehlivě rozlišuje ctnosti a hříchy obecně i na úrovni každodenního počínání, má vlastní obřady a rituály právě tak jako neutuchající misonářský zápal. Proto může Rousseau hovořit o "občanském náboženství", které dodá zemi nové bohy, ochránce a patrony.

Ve všech třech případech jsou hlasateli nového kultu příslušníci vrstvy intelligence. Nositelkou klasického nacionalismu je od počátku vrstva osvícenské intelligence horlivě kritizující nepraktické a nedemokratické kultury středověku. Nacionalismus marginálních je nesen v první řadě techniky, plánovači a sociálními inženýry a všemi, kteří nemohou uplatnit své organizační schopnosti v centru a cítí se proto nedocení [Smith 1979: 158]. Významnou roli sehrávají byrokraté, pro které již v centru nezbyly kanceláře. Nositelem nacionalismu rozvojových zemí se stala intelektuální elita vyškolená v zemích vyspělých a předurčená k zaujetí řídicích funkcí ve své vlasti. Odmítá neokolonialismus Západu, ale uznává kvalitu jeho politických institucí. Chce vést zemi její vlastní cestou, na jejímž konci ovšem zpravidla čekají typické hodnoty Západu.

Ve všech případech je nacionalismus spjat s demokracií, přesněji s demokratizací společnosti. Ve všech případech tvoří ovšem spíše odvrácenou stranu demokracie, o níž běžné reklamy na demokracii příliš nehovoří.

Klasický nacionalismus je ideologií rovnosti, která přitom zůstává stavovským privilegiem členů určitého národa. Je výrazem víry v to, že národ jako celek definitivně přebírá do svých rukou rozhodování o svých vlastních osudech. Nacionalismus marginálních je upozorněním na to, že ve jménu národa a demokracie je blokována demokracie menšinových etnických a kulturních skupin. Konečně nacionalismus rozvojových zemí je svérázným pokusem o využití zkušeností zemí vyspělých. Skutečnost, že nástup demokracie byl v rozvojových zemích doprovázen rozvojem

nacionalismu, vede ke snaze rozvíjením státního nacionalismu mobilizovat shora nejširší vrstvy a tím vytvořit určitou obdobu demokracie.

Nacionalismus zároveň představuje vedlejší produkt demokratizace společnosti i past na demokracii. Již Voltaire a před ním d'Aguesseau viděli, že v nedemokratických systémech nemá nacionalismus vhodnou živnou půdu. Nacionalismus je svým charakterem prosté lidové náboženství, které bylo intelektuály zkultivováno do podoby výbušné politické doktríny. V jádru stále zůstává pudovou identifikací s vlastním kmenem, teprve zpětná racionalizace mu dodává hlubší, avšak iluzorní zdůvodnění. Nacionalismus živí iluzi, že účast všech na rozhodování o společných osudech se stává realitou. Proto vlny nacionalismu pravidelně přicházejí právě v obdobích pádu starých režimů. Relativně (a zpravidla dočasně) zvýšená účast širších vrstev na rozhodování o společných záležitostech podporuje loajalitu vůči národnímu státu, pokud tato instituce existuje, a podporuje volání po něm, pokud dosud neexistuje. Tím se zároveň snižuje hrozba anomie, jež vždy provází pád ustaveného řádu, i poskytuje slib lepšího osudu pro každého do budoucna.

Nacionalismus je však také pastí na demokracii. Příslib většího zasahování obyvatelstva do života státu je činěn teprve v situaci, která reálně umožňuje maximální zasahování státu do života obyvatel. Úvahy o tom, že stát je invencí lidu či národa, jsou vedeny právě na tom stupni centralizace moci, kdy lid (národ) se již stal prakticky inventářem státu. Rozsah moci vykonávané nad národem kulminuje právě v období, kdy je tato moc vykonávána jménem národa. Podle základní teze nacionalismu je národ silný, je-li sjednocen, a tato okolnost ani v nejmenším nepodporuje decentralizaci státní moci, tak jak byla akumulována absolutistickými panovníky. Lid hlásící se k idejím nacionalismu je zkrátka vždy zároveň komplicem i obětí rostoucí kontroly ze strany státní moci.

Současný východní nacionalismus

Dnešní vlna nacionalismu od Jugoslávie přes Moravu po Estonsko a od Lotyšska po Tádžikistán je dlouho očekávaným probuzením národů, které hrozí kriticky destabilizovat celkovou politickou situaci. Hloubka krize je podle našeho názoru dána tím, že se zde v jediném hnutí propojily všechny motivy, které až dosud vystupovaly časově a prostorově oddělené a živily různé historické podoby nacionalismu.

Je zde přítomen základní hybný moment klasického nacionalismu, tedy víra v to, že po pádu monarchie (či jeho kolektivního ekvivalentu) se správa veřejných záležitostí může cele navrátit do rukou národa, pokud pro to národ přinese dostatečné oběti. "Občan je vždy více vázán na svou vlast než poddaný..." Tato víra bude rozšiřovat řady domobran a národních gard. Souběžně poroste vliv nacionalisticky zaměřených politických stran. Existuje jediný způsob, jak tuto formu nacionalismu blokovat: naznačit "lidu", že s jeho účastí při ovlivňování budoucích osudů země se ani tentokrát skutečně příliš nepočítá. Tento moudrý manévř však z celé postkomunistické zóny dokázala zatím realizovat jen politická reprezentace v Praze.

Marginální nacionalismus plyne z kombinace zvýšeného očekávání a nedostatku odpovídajícího uplatnění. V západních zemích mívá jeho řešení zpravidla podobu požadavků po větší kulturní, politické či hospodářské autonomii. Jeho prudší projevy jsou brzděny tím, že k nim dochází v prosperujících zemích, kde

výrazné přerušení kontaktů by bylo velkým hospodářským rizikem. Ve východní Evropě tento zklidňující moment zpravidla nepřichází v úvahu, jen málo zde stojí v cestě krajní radikalizaci autonomistických požadavků. Nefungující zmenšené ekonomiky dostatečně neodrazují, pokud je jejich alternativou nefungující velká ekonomika. Marginální nacionalismus se bude rozmáhat tím spíše, že celá oblast je v jistém smyslu marginální, takže rozchod s jejími centry nebude pociťován příliš tragicky.

Rovněž nacionalismus rozvojových zemí se může v nastalé situaci realizovat plnou měrou. Existuje zde velmi ožehavá ekonomická a sociální skutečnost, která může být stěží otevřeně interpretována jako budování rozvinuté kapitalistické společnosti. Garantem celkového smyslu modernizace se může stát nejspíše národní stát soupeřící s okolními národními státy o to, jak brzy a jak věrně se který z nich dokáže podobat skutečným národním státům Západu. Je přitom docela možné, že toto postsocialistické soutěžení bude probíhat bez ohledu na to, jakým tempem bude postupovat integrace západních zemí.

Je vysoce pravděpodobné, že rozvoj východního nacionalismu bude přesně onou směsí upřímného mesianismu a naprosto chladné kalkulace ze strany mocenských elit, jakou se vyznačoval celý vývoj klasického nacionalismu. Obojí rys je stejně nebezpečný, neboť iracionální povaha hnutí ani v nejmenším nebrání jejich zcela promyšlenému zneužívání.

JAN KELLER je docentem na katedře sociologie a sociální práce filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se obecnou sociologií, zde zejména problematikou byrokracie (z nedávné doby viz stať Civilizační poslání byrokracie [SČ 27: 119] a Sociologická teorie a instituce klientely [SČ 27: 726]) a dějinami sociologie. Právě vychází jeho knihy Úvod do sociologie, Praha: SLON 1992 a Nedomyšlená společnost, Brno: Šabata 1992.

Literatura

- Kamenka, E. 1976. *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*. London.
- Kohn, H. 1951. *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. (2nd ed.). New York.
- Mathiez, A. 1977. *Les origines des cultes révolutionnaires* (2e éd.). Geneve.
- Schafer, B. C. 1972. *Faces of nationalism: new realities and old myths*. London.
- Smith, A. 1979. *Nationalism in the Twentieth Century*. Oxford.
- Smith, A. D. 1972. *Theories of Nationalism*. New York.
- Talmon, J. L. 1966. *Les Origines de la Démocratie Totalitaire* (2e éd.). Paris.
- Teppé, J. 1967. *L'Idole Patrie*. Paris.

Summary

Sociology has been endeavouring since its beginning to refind the social integrity which was endangered by the succession of modern society. Nationalism provides social integrity of certain kind, but it is an extremely precarious integrity. The author discusses three types of nationalism which occur in different historical, political, cultural and social situations.

Classical nationalism has spread since the second half of the 18th century, and is tied to the emancipation movement of the third estate. It assumes a relatively high degree of centralization of state power and the subsequent democratization of society. Classical

nationalism arises as a consequence of the transfer of the population's highest loyalty to the state, and this transfer is possible only when the people (nation) replaces the sovereign on the throne. It is this nationalism that provides the people with compensation for derelict loyalties, and reinforces the sense of security after the fall of old certainties, although they had been, to be sure, unattractive ones. Today such a situation exists in the countries of Central and Eastern Europe.

The nationalism of marginal minorities has strengthened in Europe particularly since the 1960s. It is being developed in democratic and economically prosperous countries. It is caused by the effort of ethnic and cultural minorities to take part more actively in deciding their own fates. This effort is blocked by the majority system of parliamentary democracies. That is why they try to create their own autonomous political system independent of the centre. This problem is also present in present-day Central and Eastern Europe, and is augmented by the fact that these regions are themselves marginal. It lowers the dependence of the periphery upon the centre, because the interruption of the contacts with the centre does not mean such a risk here as in economically prosperous countries.

The nationalism of developing countries represents the third specific type. With the help of this form of ideology, the centre of newly-established states is striving to mobilize an ethnically and culturally heterogeneous population to common action in accordance with the aims of state power. This kind of nationalism serves as a means of motivating the population to get over difficult economic and social consequences of the process of modernization. This aim is ministered to also by the mythology that it is the national state that is predestined to realize the regeneration of the hard-suffering nation. This last motive is also present in the wave of nationalism which has seized present-day Central and Eastern Europe. There is a very burdensome economic and social situation here, and the attempts to solve it are within the framework of single nations, not bigger state units. There are even accompanying attempts to make the nation an object of ritual worship and to conceive of its future as a return to a legendary "Golden Age," which was interrupted by foreign oppressors.

The cumulation of the features of the above-mentioned types of nationalism, which have occurred, so far, separately regarding time and territory, has today created in Central and Eastern Europe an exceedingly dangerous and explosive situation. This danger will not be lessened if nationalism is considered from the centre to be a folklore anachronism, or even only a temporary consequence of the release which followed the fall of the so-called totalitarian régimes.